

گرفته‌کافی میژووناسی و میژوونوسینی روداوهمکان

مه‌حمود چاوه‌ش

میژووناس به‌وه پیناسه ده‌کریت، که روداوهمکانی میژوو به چاویلگهی زانستیانه ده‌زرینیت (ده‌رخینیت)، تویرنه‌وه له‌چوارچیه‌ی فاکت و به‌لگه‌نامه زانستییه‌کانی میژوودا به‌رپاده‌کات. فاکته زانستییه‌کان ده‌کاته بناغهی هه‌لسه‌نگاندنه میژووییه‌کان، به وردی و ویژدانی مرویی کار له روداوهمکاندا ده‌کات، زیاده ناخاته پالیان و کورت و بیچیز و ئاوهرویان ناکاته‌وه. ویژدانی میژووناس له‌وه‌دا پیناسه ده‌کریت، سه‌نگی فاکته زانستییه‌کانی و شیکار و گهرگومینته‌کانی به به‌لگه‌نامه‌ی زانستی و فاکتی میژیی ده‌خاته به‌ردهم خوینهرانی، نازار و ره‌نجکیشان و خویشی سه‌رکه‌وتنه‌کان به نورم و پیوانهی زانستیانه ده‌پیویت. میژووناس یان تویرهری میژوو که‌سیکی زانستکاره (زانکاره)، که ئە‌کادیمیانه و تهنه‌ها له چاوه‌گ و ئە‌ده‌بیاتی زانستییه‌وه به‌شوین روداوهمکاندا یان فینومینه‌کاندا ده‌گهریت، به‌چاوی ره‌خنه‌وه شیکاریان ده‌کات، ریگه به‌خوی نادات، سۆزهم‌کیانه له‌گه‌لیاندا مامه‌له‌بکات، فاکته میژووییه‌کان له‌گه‌ل هه‌لاتلیدان (ئیدی‌عاکردن)‌دا به‌یه‌کتر ده‌چوینیت، تاکو بریاری کۆتاییان له‌سه‌ر ده‌دات. میژووناس میژوو بو ده‌سه‌لاتداران ناهوتنه‌وه، روداوهمکان به ده‌ستپاکیه‌وه ده‌گۆزیته‌وه، فاکته میژووییه‌کان له خوینهر ناشاریته‌وه، به زانیاری له‌خوده‌ه‌لینجراو (ئاوه‌ژوو‌کراو) و فشه‌وفیشال خوینهر هه‌ناخه‌تینیت. گهر پیویست بکات لی‌کچونه میژووییه‌کان له سه‌ردهمی جیاوازدا به نمونه ده‌هینیته‌وه، لی‌یه‌کیک له خه‌سه‌له‌ته‌کانی میژوو دووباره‌بوونه‌وه‌ی روداوهمکانیتی. میژووناس/میژووزان یان تویریاری میژوو سه‌رقالی رابردوو یان روداوهمکانی میژوو.

به پیوه‌ری زانستی ئە‌مرو ئە‌وه میژوونوسانه‌ی، که له‌سه‌ر میژووی ئە‌نتیک، سه‌ده‌کانی ناوه‌ند و میژووی تازه‌ش کاریان‌کردوو به تویریار و میژووناس ناوزه‌د ناکرین، به‌م جوهره که‌سه‌انه ده‌وتریت میژوونوس یان دیروکنوس (Historiograf) ره‌نگه میژوونوسه کۆنه‌کان له‌م کاتیگۆرییه‌دا ناوزه‌دبکرین. میژووناس له وشه‌ی یونانی کۆن (Historiker) هه‌وه وه‌رگیراوه و به‌مانای تویرهر/لینکۆلەر (Erforschung) یان ناسینه‌وه (Erkennung) دیت. میژووی تویرینه‌وه‌ی زانستیانه‌ی میژوو به‌شیکه له زانستی میژوو، لی‌میژووی نووسینه‌وه‌ی میژوو له سه‌رتای ئە‌نتیکه‌وه بوونی هه‌بووه له‌چوارچیه‌ی میژوونوسیندا، به‌لام تویرینه‌وه‌ی میژوو به‌شیه‌وه سیستیماتیکه‌که‌می له‌سه‌ده‌ی 19 به‌دوواوه ده‌ستپیکردوو. له ره‌وتی (ریره‌وی) میژووی نووسینی میژوودا نووسهرانی جیاوازیش کاریان له‌سه‌ری کردوو و په‌ریان به‌م بواره داوه، به‌لام سه‌رتای میتۆدی مامه‌له‌کردن له پیداجونه‌وه‌ی بابه‌ته میژووییه‌کان به‌وه په‌یوه‌ندی‌دارکراوه، که داخۆ میژووناسان بو تویرینه‌وه‌کانیان له‌چ نووسینیکی پیش خوین سویدیان وه‌رگرتوو. گهر بنه‌مای شیکاری روداوهمکان له‌سه‌رچاوه‌ی زانستییه‌وه

هه‌لنه‌هیجرابن، میژوونوسان به شیوه‌ی بابته‌ی (ئوبیه‌کتیف) روداو‌ه‌کان ناخه‌نه بهر ده‌می خوینه‌رانیان.

میژوونوس (دیاره مه‌به‌ست له هه‌موو میژوونوسیک نییه) به‌وه پیناسه ده‌کریت، روداو‌ه‌کان/ناسینه‌ه‌کان له‌چوار‌چیوه‌ی زانستیدا شیکار ناکات، به‌لکو روداو‌ه‌کان هه‌ندیجار به‌مه‌یل و ئاره‌زووه‌کانی خوی ده‌هۆنیته‌وه، زیاده ده‌خاته پالیان، چاودیرییه میژووییه‌کان له چاویلگه‌کانی خویه‌وه ده‌بینیت، روداو‌ه‌کان بیهرن له فاکتی زانستی و ئه‌رگومینته‌کانی له بنهما زانستییه‌کان. ره‌نگه‌گه‌له‌ک روداوی میژوویی و به‌سه‌ره‌ات و ئه‌نجامه‌کانیان له‌لایهن میژوونوسانه‌وه به‌ی شیکار و فاکتی زانستی نووسرا‌بیتته‌وه. میژووی روداو‌ه‌کان هه‌ندیجار له‌دیدی ده‌سه‌لاتدارانه‌وه هۆنراونه‌ته‌وه، میژوونوسه‌کان هه‌ندیجار روداو‌ه‌کانیان به ئاره‌زو حه‌زه‌کانی ئه‌وان نووسیه‌ته‌وه. چه‌واشه‌کاری راستیه‌کان لای خوینه‌رانی ده‌بنه فاکتیک بو روداو‌ه میژووییه‌کان. میژوو لیره‌دا ده‌بیتته فیداکه‌ری چه‌ند پینوسیک بیویژدان. له‌راستیدا هه‌موو‌که‌سیک ده‌توانیت ببیتته میژوونوس، لی میژوونوسی پیشه‌یه‌ک نیه، که له‌لایهن یاساوه پاریزراوبیت، هه‌رکه‌سیک سه‌رقالی میژوونوسین بیت، یان که‌سیکی رۆژنامه‌وان بیت، ده‌توانیت خوی به میژوونوس ناره‌زه‌بکات، به‌لام که‌سی میژووناس ده‌بیت به فاکتی زانستی روداو‌ه‌کان هه‌له‌سه‌نگینیت/مه‌اله‌جه‌یان بکات. میژوونوسانی کون خویان به سه‌ره‌ل‌دان و جولانه‌وه و چالاکیه‌کانی فیگه‌ره میژووییه‌کانه‌وه سه‌رقال‌کردوه و له‌سه‌ریان نووسیون. میژووی چه‌رخه‌ کونه‌کان، میژووی بابلیه‌کان، ئاشوری و میسری و فارسه‌کان، له چاوغ و له‌سه‌ر بنه‌مای شیکاری زانستییه‌وه هه‌لنه‌هینجراون، به‌لکو زۆرجار روداو‌ه‌کانیان به شیوه‌ی "حیکایه‌تخوازی" و به سیستمی ده‌ماو‌ده‌م له‌نه‌وه‌یه‌که‌وه بو نه‌وه‌یه‌کی تر راگواستوته‌وه. لیره‌دا راه‌سته‌یه‌ک ده‌که‌ین و ده‌پرسین: ده‌بیت له‌گیرانه‌وه‌ی روداو‌ه‌کاندا چه‌ناهه‌قییه‌ک به‌رامبه‌ر به‌خودی میژوو و میژووی روداو‌ه‌کان کرابیت. ده‌بیت چه‌ند که‌سی بیتاوان به‌تاوانی هه‌لچنراو و به‌ده‌ر له فاکتی زانستی و راسته‌په‌رستییه‌وه حوکم درابیتن. بو نمونه نووسینه‌وه‌ی میژووی روداو‌ه‌کانی هیزشی مه‌نغوله‌کان بو ناوچه‌کانی جیهان، یه‌که‌م و دووه‌م جه‌نگی جیهانی، میژووی قه‌تلوعام (کۆمه‌ل‌کوژییه) کانی ئیسلامی و فتوحاتی ئیسلامی، روداو‌ه‌کانی جینۆسایدی ئه‌رمه‌نیه‌کان له جه‌نگی جیهانی یه‌که‌مدا بیهرنین له هه‌لگه‌رانه‌وه‌ی راستیه‌کان و ئاره‌زووماندانه‌ی ده‌سه‌لاتدارانی ئه‌و کاته.

له‌م نیوه‌دا ئاراسته‌ی کۆمپلیکسیک ده‌بینه‌وه، که لیره‌دا به‌کۆمپلیکسی میژوو ناره‌زه‌دی ده‌که‌ین، کۆمپلیکسیکی ئالوز و پرکیشه‌یه، ئاخه‌ر ئیمه‌ چون له‌رودا و به‌لگه‌نامه و فاکته‌کانی میژوو تییگه‌ین، گه‌ر ئه‌م میژوو به‌هه‌له‌ و ته‌زویر و نازانسته‌نه هۆنرا‌بیتته‌وه، به ئاره‌ز و به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ده‌سه‌لاتداران و ئایینداره‌کان و به‌ناو پیاوچا‌کانه‌وه نووسرا‌بیتته‌وه. چالاکوان و هه‌رزه‌کاره خوینگه‌رمه‌کان چون له‌م هه‌رمه‌ میژووییه تییگه‌ن و ئاگاداریان بن، گه‌ر راستیه‌کانیان لی ئاوه‌ژوو‌کرا‌بیت. ده‌سه‌لاتداران

سیاسی و ئابورییه‌کانی رووداو‌ه‌کان بکۆلن‌ه‌وه ر‌ه‌خ‌ن‌ه‌گ‌ر‌ان‌ه ک‌اری ت‌ی‌د‌ا‌ب‌ک‌ن. ئ‌ه‌م‌ه‌ش د‌ه‌م‌ان‌گ‌ه‌ی‌ه‌ن‌ت‌ه ت‌ی‌م‌ای (ب‌ا‌ب‌ه‌ت‌ی) خ‌ی‌ر و ش‌ه‌ر. خ‌ا‌و‌ه‌ن‌د‌ه‌س‌ه‌ل‌ات له ه‌ه‌ر س‌ی‌ک‌ت‌ه‌ر‌ی‌ک‌ی کۆم‌ه‌ل‌ا ب‌ی‌ت، ب‌ه‌د‌ه‌و‌ل‌ه‌م‌ه‌ن‌د‌ه‌ک‌ان‌ی‌ش‌ه‌و‌ه، ن‌ا‌ب‌ی‌ت ه‌ی‌ز‌ه‌ک‌ان‌ی/ه‌ی‌ز‌ه‌ک‌ان‌ی‌ان و‌ه‌ک د‌ه‌س‌ل‌ات‌ن‌وان‌دن و ب‌ه‌کار ه‌ی‌ن‌ان‌ی ز‌ه‌ب‌ر‌وز‌ه‌نگ ب‌ه‌رام‌ب‌ه‌ر ک‌ه‌م‌ی‌ن‌ه‌کان ب‌ه‌کار ب‌ه‌ی‌ن‌ت، ب‌ه‌ل‌ک‌و پ‌ی‌و‌ی‌س‌ت‌ه ل‌ه‌ر‌ی‌گ‌ه‌ی ئ‌ا‌و‌ه‌م‌ه‌ن‌د‌ی‌ت‌ی (ع‌ه‌ق‌ل‌ه‌ن‌ی‌ه‌ت) و لۆگ‌ی‌ک‌ی ب‌ه‌خ‌ش‌ن‌د‌ه‌ی‌ه‌و‌ه ئ‌الۆگۆر و ه‌ا‌و‌س‌ه‌ن‌گ‌ی‌ه‌کان‌ی ئ‌ه‌م د‌ه‌س‌ه‌ل‌ات‌ه پ‌ی‌ن‌اس‌ه‌ب‌ک‌ات و د‌ا‌ب‌ه‌ش‌ی‌ان ب‌ک‌ات (م‌ه‌ب‌ه‌س‌ت د‌ا‌ب‌ه‌ش‌ک‌رد‌نی ه‌ی‌ز‌ه‌ک‌ان‌ه ب‌ه ش‌ا‌ق‌و‌ل‌ی و ئ‌ه‌س‌ت‌ون‌ی).

ئ‌ه‌گ‌ه‌ر س‌ه‌ر‌چ‌ا‌و‌ه ز‌ان‌س‌ت‌ی‌ه‌کان و ت‌و‌ی‌ژ‌ی‌ن‌ه‌و‌ه ر‌ه‌خ‌ن‌ه‌ی‌ه‌کان‌ی م‌ی‌ژ‌و‌وی رووداو‌ه‌کان‌ی ج‌ی‌نۆ‌س‌ا‌ی‌دی ئ‌ه‌رم‌ه‌ن‌ه‌کان له س‌ت‌ان‌د‌ار‌ت‌ی‌ک‌ی م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی‌ه‌و‌ه و‌ه‌ر‌ب‌گ‌ر‌ی‌ن، زۆر ز‌و‌و بۆ‌مان ر‌و‌ن‌د‌ه‌ب‌ی‌ت‌ه‌و‌ه، ک‌ه م‌ی‌ژ‌و‌و‌ن‌و‌و‌س‌ان‌ی ت‌ور‌ک‌ی ع‌وس‌مان و ل‌ا‌وان‌ی ت‌ور‌ک‌ی د‌و‌ای س‌ول‌ی‌ان م‌ه‌م‌ود‌ی د‌و‌و‌م ۲ رووداو‌ه‌کان ل‌ه‌ب‌ه‌ر‌ژ‌ه‌و‌ه‌ن‌دی د‌ه‌س‌ه‌ل‌ات‌د‌ار‌ان‌ی ئ‌ه‌و س‌ه‌ر‌د‌ه‌م‌ه و پ‌ار‌ی‌ز‌ه‌ران‌ی کۆم‌ار‌ه‌ک‌ه‌ی‌ه‌ن‌دا هۆ‌ن‌ی‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه. ب‌ه‌رام‌ب‌ه‌ر د‌رۆ و ئ‌ا‌و‌ه‌ژ‌و‌و‌ک‌رد‌نی ر‌اس‌ت‌ی‌ه‌کان گ‌ه‌ل‌ه‌ک س‌ه‌ر‌چ‌ا‌و‌ه و ف‌ا‌ک‌ت‌ی م‌ی‌ژ‌و‌وی ه‌ه‌ن‌ه، ک‌ه ل‌ه‌س‌ه‌ر ب‌نا‌غ‌ه‌ی ز‌ان‌س‌ت‌ی و چ‌ا‌و‌ه‌د‌ی‌ر‌ی‌ه‌کان‌ه‌و‌ه ئ‌ه‌م رووداو‌ه م‌ی‌ژ‌ی‌ه‌ه‌ل‌د‌ه‌س‌ه‌ن‌گ‌ی‌ن. ی‌ه‌ک‌ی‌ک ل‌ه‌و چ‌ا‌و‌گ‌ه ز‌ان‌س‌ت‌ی‌ان‌ه، ک‌ه ب‌اس ل‌ه‌م رووداو‌ان‌ه د‌ه‌ک‌ات ک‌ت‌ی‌ه‌ ب‌ه‌نا‌و‌ب‌ان‌گ‌ه‌ک‌ه‌ی یۆ‌ه‌انس ل‌ی‌پ‌س‌ی‌وس (**Johannes Lepsius**)¹ه، ک‌ه ب‌ه‌رو‌نی ت‌ا‌و‌ان‌ه‌کان‌ی س‌ول‌تان م‌ه‌م‌ود‌ی د‌و‌و‌م ۲ ب‌ه‌رام‌ب‌ه‌ر ئ‌ه‌رم‌ه‌ن‌ی‌ه‌کان ئ‌اش‌ک‌را‌د‌ه‌ک‌ات و د‌ر‌ن‌د‌ه‌ی‌ه‌ت‌ی د‌ان‌ی‌ش‌ت‌وان‌ی س‌ی‌ف‌ی‌لی ت‌ور‌ک‌ی ئ‌ه‌و س‌ه‌ر‌د‌ه‌م‌ه‌مان بۆ ر‌و‌ن‌د‌ه‌ک‌ات‌ه‌و‌ه. یۆ‌ه‌انس ل‌ی‌پ‌س‌ی‌وس ئ‌ه‌و ک‌ات‌ه خۆ‌ی چ‌ا‌و‌د‌ی‌ری رووداو‌ه‌کان‌ی ک‌رد‌و‌ه و ب‌ه‌ش‌ی‌و‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی ر‌اس‌ت‌گۆ‌ی‌ی‌ان‌ه و ب‌ه‌وی‌ژ‌د‌ان‌ان‌ه ل‌ه‌س‌ه‌ر رووداو‌ه‌کان‌ی نو‌وس‌ی‌و‌ه. له ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ه‌ی‌دا زۆر‌ی‌ک له ف‌ا‌ک‌ت‌ه م‌ی‌ژ‌ی‌ه‌ی‌ه‌کان و هۆ‌کار‌ی ئ‌ه‌م "ق‌ه‌ت‌لۆ‌ع‌ام‌ه" ر‌و‌ن‌د‌ه‌ک‌ات‌ه‌و‌ه.

ل‌ی‌پ‌س‌ی‌وس ب‌ه‌م ش‌ی‌و‌ه‌ی‌ه‌ ب‌اس‌ی رووداو‌ه‌کان‌ی س‌ال‌ی 1985 د‌ه‌ک‌ات: "ر‌ا‌و‌ه‌د‌ون‌ان‌ی ئ‌ه‌رم‌ه‌ن‌ی‌ه‌کان له ت‌ور‌ک‌یا له پ‌ای‌زی س‌ال‌ی 1985 و‌ه د‌ه‌س‌ت‌ی‌ن‌ک‌رد" 2 و ل‌ه‌پ‌اش‌دا ل‌ی‌پ‌س‌ی‌وس و‌ه‌ک‌و ش‌ا‌ه‌ی‌د‌ی‌ک‌ی ز‌ان‌س‌ت‌کار‌ی ئ‌ه‌و س‌ه‌ر‌د‌ه‌م‌ه له ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ه‌ی‌دا د‌ه‌ن‌و‌س‌ی‌ت: "ئ‌ه‌م‌ه‌ش ب‌و‌ه ک‌وش‌ت‌ار و خ‌و‌ی‌ن‌ر‌ش‌تن ت‌اد‌ه‌گ‌ات ب‌ه‌کۆم‌ه‌ل‌کۆ‌ژ‌ی ئ‌ه‌رم‌ه‌ن‌ی‌ه‌کان ل‌ه‌زۆر نا‌و‌چ‌ه‌ی ج‌ی‌ا‌و‌از‌دا له ل‌ای‌ه‌ن ت‌ور‌ک‌ه‌کان‌ه‌و‌ه. 3 ل‌ه‌ما‌و‌ه‌ی د‌و‌و س‌ال (1894 بۆ 1896). دا 312.000 ئ‌ه‌رم‌ه‌نی ل‌ه‌نا‌و‌ب‌ر‌ان. له کۆت‌ای‌ی س‌ال‌ی 1897 دا ت‌ه‌ن‌ها له نا‌و‌چ‌ه‌ی ک‌ی‌ل‌ی‌ک‌ی‌ه‌ن (Kilikien) 2500 گ‌ون‌دی ئ‌ه‌رم‌ه‌نی و 500 ک‌ه‌ن‌ی‌س‌ه و‌ی‌ران و ت‌ال‌ان (ف‌ه‌ر‌ه‌ود) ک‌ران. 300 ک‌ه‌ن‌ی‌س‌ه ک‌ران‌ه م‌ز‌گ‌ه‌وت و 50.000 م‌ن‌د‌الی ئ‌ه‌رم‌ه‌نی ب‌ا‌و‌ان‌ی‌ان ل‌ه‌د‌ه‌س‌ت‌چ‌و‌و. 4

زۆر‌ی‌ن‌ه‌ی گ‌ه‌لی ت‌ور‌ک و ب‌ان‌گ‌ی‌ش‌ه‌ی ف‌ه‌رم‌ی ح‌کۆم‌ه‌ت‌ه ی‌ه‌ک ل‌ه‌د‌و‌ای‌ه‌ک‌ی کۆم‌اری ت‌ور‌ک‌ی‌اش ت‌اک‌و ئ‌ه‌م س‌ات‌ه‌ش د‌ان‌ی‌ان ب‌ه گ‌ی‌نۆ‌س‌ا‌ی‌دی (کۆم‌ه‌ل‌کۆ‌ژ‌ی) ئ‌ه‌رم‌ه‌ن‌ه‌کان‌دا ن‌ه‌نا‌و‌ه و ب‌ه‌ر‌ه‌س‌می د‌ا‌و‌ای ل‌ی‌ب‌ور‌د‌ن‌ی‌ان ل‌ه‌گ‌ه‌لی ئ‌ه‌رم‌ه‌ن ن‌ه‌ک‌رد‌و‌ه. ل‌ی‌ر‌ه‌دا زۆر ب‌ه‌رو‌نی د‌ی‌اره، ک‌ه ت‌ور‌ک‌ه‌کان ب‌ه‌رام‌ب‌ه‌ر ه‌ه‌ل‌ه م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی‌ه‌کان‌ی‌ان‌دا ن‌ه‌و‌س‌ت‌ا‌و‌ن‌ه‌ت‌ه‌و‌ه و ش‌ی‌ر‌پ‌ه‌ن‌ج‌ه‌ی خ‌و‌ی‌نا‌و‌ی م‌ی‌ژ‌و‌وی‌ان بۆ ن‌ه‌و‌ه‌کان‌ی د‌ا‌ه‌ات‌و‌ی‌ان ب‌ه‌د‌ه‌م‌ار‌ه‌کان‌ی ج‌ه‌س‌ت‌ه‌ی ن‌اس‌یۆ‌ن‌الی‌س‌ت‌ی و ش‌و‌ف‌ی‌ن‌ی‌س‌ت‌ی ت‌ور‌ک‌ی‌دا

گواستوتتهوه. مهخابن كه له ولاتهكهياندا مليونهها ئهرمهني بوونهته قورباني سياسهتي سولتان و توركه لاوهكاني كۆماری توركيا.

پرسیاری سهرهکی لیرهده ئهوهیه، نهوهی ئیستا و لاوهکانی مۆدیرنی تورک چون بروانه رووداوکی میژوویی ولاتهکهیان، نهگهر فاکت و توژیینهوه زانستییهکان بهژیر گۆردا کرابن، راستیهکانیان لئاوهژوو کرابن. لاوان گهلک توانای بوژاننهوه و جفاکی کومه لایهتی و میژوویییهان ههیه، که میژووی رووداوکان به شیوهیهکی باوه پیکراو و راستیژی له بهر دهستیاندا بیت و کاری تیدابکن.

دیاره میژوو تهنها له لایهن میژوونوووسانهوه تۆمار نهکراوه، بهلکو میژووناسان توانیویانه بهشوین سهرچاوه زانستییهکانی ئهم رووداوانهدا بگهرین و بیرورای خویانی لهسهر بدن.

میژوو ئاوینهیهک نیه، که رووداوکان کتومت بپهرچینیت، بهلکو کۆمپلیکسیکی کرفتلهخۆگره و رووداوکانی پنیوستیان به هزری رهخنهگرانه و توژیینهوه ههیه. ههلسهنگاندیان چاوانی تیزبین و ویزدانی مروقانهیان گهرهکه. گهر بهراوردیکی میژوویی لهتهک رووداوکانی میژووی قهتلوعامی ئهرمهن له تورکیادا به رووداوکانی دووهم جهنگی جیهانی له لایهن نازییهکانی ئەلمانیاوه له روانگهی شکاری زانستیانهوه بکهین، رۆن و ئاشکرا دهبیت، که ههندیکی له میژووناسانی ئەلمانی (لیرهده مه بهست له سهرچاوه ئەلمانیهکانه، که بۆ ئهم نووسینه سودی لئوه گیراوه) توانیان رووداوکانی جینۆسایدی جوهرکان له دووهم جهنگی جیهانیدا به شیوهیهکی رهخنهگرانه و به میتۆدی زانستیانه شیکار بکهین، که هیزی شهرانخوازی نازییهکان بهرامبهر ئهوان کردویانه. نهک میژووناسانی ئەلمان، بهلکو بهشیکی زۆرینهش له گهلی ئەلمان دانیان به شروقه رهخنهیهکاندا هیناوه، ههستیان بهو ههموو تاوانه بهرامبهر گهلان و کهمینه و کهمهندامان و کهسانیتز کردوه. ئەلمانهکانی دواي جهنگ گهلک به خیرایی دهستیان ههلبیری و داوای لئهور دنیان له جیهان و له گهلانی ناوچهکه و له جوهرکانی ههموو جیهان کرد. تورکهکان تاكو ئهم ساتهش دان بهتاوانهکانی قهتلوعامی ئهرمهنهکان ناکهن، چجا داوای لئهوردن. میژووناسانی ئەلمان دیاره کاریکی زۆر و کاریگهریهکی زۆریان ههبووه لهم "راستیژییهی میژووکهیاندا". ئهوان توانیان رووداوکان به پنیوریکی زانستی و ویزدانیکی میژوویییهوه شیکار بکهین و رهخنهیان لئیکرن، بۆ ئهوهی ئهو ههله میژوویییه دووباره نهکهنهوه. رهنگه ئهمه به "ههستیاریکردن بهرامبهر به میژوو" پیناسه بکریت و حکمهتی/هۆژمهندی لئوه بگیریت.

گیرهارد ریته (Gerhard Ritter) 5 یهکیکه لهو میژووناسانهی ئەلمان، که به میتۆدیکی زانستیانه و راستگۆیانه ناوهروکی رووداوکانی میژووی جینۆساید و بهر بهریتی رژیمی نازییهکانی ئەلمانیای شیکار کردوه و بهکومهلگهی ئەلمانی و جیهانی ناساندوه. ریتهر زۆر بهروونی و بهبی پئچوپهنا ئهم هاوکیشه پرگرفته لهم رستهیهدا دههۆنیتتهوه. "مروقایهتی ئهوروپا له ههموو سات و سهردهمهکاندا خولیا و

مهفتونی دهسه لات بووه، که ئەویش بهشیکی بووه لهو هۆشداریه ترسنهینه ره و دووفاقه ناساو چهتوونیهی دهسه لات "6

راستیژی و ویزدانی دادپهروهرانهی میژووناسیکی وهک ریتهر دهنگیکی بهرز و راجلهکانیکی ویزدانی و میژوویی بوون بو گهلیکی وهکو ئەلمان، که دوو جهنگی جیهانی بهریاکردبوو. ئەو پینان دهلئیت ههلهکانمان تهنها به راستیژی و ویزدانی مروفقپهروهرانه راستهکهینهوه. ئەگهر رهخنهگرانه له روداوهکان نهروانین، لهسهه ههلهکانمان بهردهوام دهبین. دیاره گیرهارد ریتهر تهنها میژووناسیکی ئەلمان نهبووه، که لهسهه ئەم رووداوانهی نووسیبیت، زۆریک له نووسهران و فهیلهسوفان و میژووناسانی تری ئەلمانی بهچاوی رهخنهگرانه لهسهه روداوهکانیان نووسیوه.

نهک لایهنه فهرمیهکان، بهلکو زۆرینهی گهلی ئەلمانیش دانی بهم تاوانهدا ناوه وداوای لیئوردنیان کردوه، که رۆلی میژووناس و روشنبیرانی گهلیک نیشاندهدات. ئەوان راستی رووداو میژوویییهکان لهبهه چاودهنن و هیما و هیله سهههکییهکانی ناشتیخوازانه بهیهکتر دهگهینهن.

ئەگهر چاویک به میژووی پهنجاسال لهوهپیشدا بخشینین، جاریکی تر روبهروی ههمان گرفت و کۆمپلیکسی میژوویی دهینهوه، پرسیار دهکهین ئایا میژوو کی دهینووسیتهوه، دهسه لاتداران و کاربهدهستهکانیان، یان میژووناسان و روشنبیر و ئەکادیمیکانیان؟ ئەمه گرفتهکهیه، که زۆریکی روداو میژویییهکان بنهمای زانستی میژوویی ئەوتویان نیه، که میژووناسانی سهردهم بیکههه بنهمای پیداجونهوهکانیان و بیرورای خویانی لهسهه بدن. گهر به کۆنکریتی چاویک بهم میژووهدا بخشینین، به روونی دهبینین، که حکومهته یهکلهدویهکهکانی دهولتهی تورکیا تاکو ئەم ساتهوهختهش بهردهوامن لهههله میژوویییهکانیاندا و پهلاماری گهلانی ناچهکه دههه. زۆرجار دهلئین "میژوو عیبههته"، ئایا گهلان سویدیان لهم عیبههته وهر نهگرتوه، یان میژوو دووبارهبوونهویهکی خهههکناسایه و دهبیت دووباره و چهندبارهی بکهینهوه؟

1. Lepsius J.: Armenien und Europa. Eine Anklage-Schrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland Berlin Westend 1896. نهمینیا و ئهوروپا. سکا لانا میهیک (چار نامه یهیک) ئاراسته ی دژی و لاتنه زلهیزه مهسیحیهکان و بانگهوازیکی (چار نامه یهیک) ئاراسته ی نهمانیای مهسیحی.
2. یوهانس لیبسیوس له 15.12.1858 له دایک بووه، له 03.02.1926 دا کۆچی دوا یی کردووه. تیولوگیکی پروتتستانت و رۆژه لاتناسیکی (تورینتالیست) ی باش بووه، بهتاییهتی له سهر میژووی گهلی نهمه نی. له سالی 1880 دا دوکتورای له بهشی فلهسه فهدا به دهسته ئیناوه و له کۆتاییدا سهر قالی دراستای تیولوگی (زانستی خوداناسی) بووه. نهمانی دهمز رینه ری "په یام بهرانی مهسیحی رۆژه لاتناسانی نهمانیا" بووه. له نزیکه وه و به شیوه یهکی زانستی توژی نه وه ی له سهر جینوسایدی نهمه نهکان له تورکیادا کردووه.
3. ههمان سهرچاوه لا 33
4. ههمان سهرچاوه لا 123-124
- 5.
6. G. Koutcharian: Der Völkermord an den Armenier und seine Auswirkungen. In: Pogrom Nr.: 72/73, 1980, S. 9-20, hier Seite 10 72/73 کۆمه لکوژی نهمه نیهکان و ناکه مهکانی، له گوڤاری پۆگروم، ژماره 72/73 دا، سالی 1980، لاپه ره ی 10
7. Gerhard Ritter: Die Dämonie der Macht. Beitrag über Geschichte und Wesen des Machtproblems im politischen Denken, Heinrich F.C. Hansmann Verlag Stuttgart, 1947 گیهارد ریتسر، دیوه زمه ی دهسه لات: تیروانین به میژوو و چیهیهتی گرفتهکانی دهسه لات له هزری سیاسی سهرده می نویدا.
8. ههمان سهرچاوه، لاپه ره 197

دیاره نه بیته لیره دا نه وه له یادنه کهین، که کوردهکان و ههندی که له عه شیره تهکانی کوردیش به شداری نهم تاوانه یان کردووه، سواره ی ههمیدی و ههندی له کار به دهسته کوردهکانی نه وه سهرده مه، به عه شیره ته کوردهکانیشه وه، له ژیر فه رمانه هوا یی سولتان ههمیدی دووه م/ ۲ دا له ههندی که ناوچه دا قه تلوعامی نهمه نیهکانیان کردووه. گهر نیمه ی کوردیش په ند له نهمونه میژوو ییهکانی خۆمان وه رگرین، ده بیته به فه رمی و کۆلیکتیڤ داوای لیبوردن له گهلی نهمه نی بکهین.